

HİTİT KÜLTÜRÜNDE HAYVAN-ADAMLAR

ANIMAL-MEN IN HITTITE CULTURE

Hasan TUNCER*

Öz

Prehistorik devirlerden bu yana insanlar hayvanlarla ilişki içinde olmuş, gerek avcılık yoluyla gerek hayvanları kutsal saymaları gerekse evcilleştirmeleri ile hayatlarının bir parçası haline getirmişlerdir. Neolitik Çağ'da görülen hayvan tasvirleri hem günlük yaşamın hem dönemin insanının ritüelinin bir parçası olmalıdır. Yazılı devirlere gelindiğinde hayvanların hayvancılık, av gibi kayıpların dışında ritüellerde gerçek anlamlarıyla tanrılarla özdeşleştirilip kullanıldığı kimi zaman da onlara metaforik anlamlar yüklendiği bilinmektedir. Hititlere ait yazılı belgelerde hayvan ismiyle anılan insanlar söz konusudur. Bu kimseler çeşitli araştırmaların konusu olmuştur ve bu kişilerin işlevleri ile ilgili farklı görüşler söz konusudur. Hitit metinlerinde direkt olarak "hayvan-adam" tabiri ile karşılaşılmamıştır. Ancak tarafımızca çeşitli hayvan isimleriyle anılan kimseler genel olarak bu tabirle ifade edilecektir. Bu çalışmada da konuya bir kez daha değinilip söz konusu görevlilerin işlevleri yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hititler, hayvan-adamlar, kurt-adamlar, köpek-adamlar, aslan-adamlar, leopar-adamlar, ayı-adamlar.

Abstract

Since prehistoric times, people have been in contact with animals and have made them a part of their lives through hunting, sacred animals and domestication. The animal depictions seen in the Neolithic Age must have been a part of both daily life and the rituals of the people of the period. When we come to the written periods, it is known that animals were used in rituals in addition to records such as animal husbandry and hunting, and sometimes metaphorical meanings were attributed to them. In the Hittite written documents, there are people mentioned by animal names. These people have been the subject of various studies and there are different opinions about the functions of these people. The term 'animal-man' was not directly encountered in Hittite texts. However, we will generally use this term to refer to people who are called by various animal names. In this study, the subject will be touched upon once again and the functions of these officials will be interpreted.

Keywords: Hittites, Animal-Men, Wolf-Men, Dog-Men, Lion-Men, Leopard-Men, Bear-Men.

Article Info

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 09/10/2024

Kabul Tarihi: 22/11/2024

Atıf

Tuncer, H. (2024). Hitit Kültüründe Hayvan-Adamlar. *Anasay* 30, 58-70.

Research Article

Received: 09/10/2024

Accepted: 22/11/2024

Cite this article as:

Tuncer, H. (2024). Animal-Men in Hittite Culture. *Anasay* 30, 58-70.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, hasantuncer@nevsehir.edu.tr, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1054-7950>.

EXTENDED ABSTRACT

Since the earliest times of history, humans and animals have been in constant communication. People trying to protect themselves from wild animals have tried to meet their nutritional needs by hunting animals that they think they can eat. This situation has continued for centuries. The situation is not very different in the Hittites. The Hittites, whose main source of livelihood was agriculture, were engaged in animal husbandry as well as agriculture. It is even known that there are many articles about animals in Hittite laws. Hittites did not only look at animals in economic terms. For example, it is recorded that various animals were used in myths. In addition to all these, various people who were thought to be disguised as animals were assigned in religious ceremonies. ‘Dog-men’, “wolf-men”, “lion-men”, “leopard-men” and “bear-men” are the people mentioned in the religious ceremonies of the Hittites. These people, who we can call ‘animal-men’ but we know that such a concept is not mentioned in the texts, fulfilled many different duties and responsibilities. They are sometimes represented in Hittite texts with a Hittite word and sometimes with a Sumerian word.

Animal-men, who barked, crouched, gave or took something, walked behind or in front of other officials, and in many other contexts in various religious ceremonies, were symbols of the Hittite cultural world that stood out with their different, unique and distinctive features. Although there is not enough information about them, they are people who fulfil important duties in ceremonies and have at least as many functions as other officials.

In Hittite cuneiform documents, there are more texts about dog-men and wolf-men than others. In some documents, we know that these people, who fulfil functions that both humans and animals can perform, were an important part of the ceremonies. Although there are different ideas about why these animal-men were used in ceremonies or why they were assigned, these ideas have been able to clarify the issue up to a certain point. In short, at many points this issue has remained unclear.

The question of what kind of clothes the animal-men wore during the ceremony or whether they wore an animal mask is also unproven. One view is that they wore a hide or mask made of the skin of the animal in question. What is plausible here is that the person in charge must have had the appearance or characteristics of the animal he was representing. However, there is no conclusive evidence as to how he did this.

Although the assignment of an animal role to a person is at first seen as a belittling situation, this situation appears in a different way in the Hittites. In contrast to being belittled in an individual sense, the assignment of a role in religious ceremonies is undoubtedly a situation that elevates the individual. In addition, it is known from many different documents that these people offered sacrifices and carried important and valuable objects. Moreover, animal-men, who were able to give gifts to the king and had access to the temple, appear as important personalities in the Hittite cultural world.

An important question to be asked is why, in religious ceremonies, it is not an animal that is directly assigned to fulfil various tasks, but human beings representing them. Our opinion here is that it is not possible for animals, whether wild or domesticated, to fulfil the relevant task precisely during the ritual. For this reason, people representing the animal were appointed to ensure the necessary order in the ceremony. The question of why an animal takes part in ceremonies is also important here. Our opinion on this issue is that nature is not unique to humans and animals were used in many parts of the Hittite world. For example, in Hittite mythology, it is known that many animals were directly assigned by the gods to solve the problem. In short, animals, which were so intimate with humans, benefited from them in many ways, and were given important duties by the gods, also found a place for themselves in ceremonies in order to fulfil different functions.

In addition to all the above-mentioned cases, it seems logical to us that people representing various kinds of animals were assigned to add colour to religious ceremonies and to perform the ceremony accompanied by various music. The importance attached to the animal-men can also be expressed by the fact that they came from various cities. The texts record the participation of animal-men from different cities in various religious ceremonies. The animal-men, who fulfil many different tasks, running, barking, crouching, singing and many other functions during the ceremony, also differ among themselves. For example, while one animal-man barks, another runs, while another animal-man performs the action of squatting. In short, animal-men also have different functions in religious ceremonies.

Giriş

Prehistorik dönemlerde insanlar hayvanlarla mücadele etmiş, avcılık yapmış ve bununla yetinmeyip mağara duvarlarına deneyimlerini aktarmıştır. Anadolu'dan buna bir örnek Çatalhöyük'teki tasvirlerdir. Bu hayvan tasvirlerinin insanın günlük yaşamı dışında sembolik anlamlar içerebileceği de göz önünde bulundurulmuştur (Hodder, 2013, s. 234-235). İnsanın doğayı ve doğada gerçekleşen olguları incelemesi ve bunlara bir anlam arayışı da dinin temellerini oluşturmuştur (Eliade, 2003, s. 11). Neolitik çağ ile birlikte tarım ve hayvancılığın insan hayatına girmesi ile hayvanların insan hayatındaki yeri farklı bir anlam kazanmıştır.

MÖ. ikinci binyılda Anadolu'da egemenlik göstermiş olan Hititlerin ekonomisinin temelinde, tarım ve hayvancılık bulunmaktaydı (Yiğit, 2002, s. 180). Hayvanların metaforik anlamda kullanıldığı, Hitit krallarının pek çok kez "aslan" olarak anılıp sinsi ve ihanet eden kişi olduğu düşünülen kişilerin "yılan" şeklinde yaftalanması buna birer örnektir. Ayrıca tanrılara sunulan kurbanlar olarak bazı hayvanlar ön plana çıkmaktaydı. Tanrılara sunulacak kurbanların, hayvanların en sağlıklılarından ve en besilisinden seçilmesine özen gösterilirdi. Hayvanların kutsal sayılması ve tanrılarla özdeşleşmesi de söz konusu olmuştur. Hitit dini anlayışında kimi zaman bazı tanrılar bazı hayvanlarla özdeşleştirilmiş ve onlar tanrının bir parçası gibi görülmüşlerdir. Kimi zaman da hayvanlar, tanrılarının yeryüzündeki etki alanına hizmet eden bir parça olmuşlardır (Collins, 2002, s. 313-314).

Bayram törenlerinde hayvan isimleri ile birlikte anılan adamlar, bu törenlerde görev alan kimselerdir. "Hayvan-adamlar" arasında kurt, köpek, aslan, leopar/pars ve ayı adamlar bulunmaktadır. Bu görevlilerin işlevleri ile ilgili farklı görüşler söz konusudur. Ertem, hayvan-adamların fonksiyonları ile ilgili olarak kesin bir tespit bulamadığını ifade etmiştir (Ertem, 1965, s. 150). Jakop-Rost, proto-Hatti kökenli tanrılarla sıkça ilişkilendirilmeleri ışığında, hayvan-adamların, kült bir maskeli balo aracılığıyla hayvanların gücünün ve korumasının arandığı Hitit öncesi bir hayvan totemizmi uygulamasının kalıntıları olduğunu öne sürmüştür (Jakop-Rost, 1966, s. 421). Görevlilerin hayvanları çağrıştırarak maske ve kostümler giyerek hayvanla eş değer hale geldiğine inanıldığı bir başka görüştür (Haas, 1994, s. 64). Luvi kökenli kıtlık ve açlık zamanında yapılan törenlerde giyilen hayvan derisi, bir tür bereket ritüeli olarak ifade edilmiştir (Ünal, 2019, s. 240).

Collins, bu görevlilerin maske takanlar ya da maske dansçıları olduğunu ve söz konusu hayvanın görünümünü vermek için de maske veya deri kullandıklarını ifade etmektedir. Ancak yazar, bu kimselerin Hititler için neyi temsil ettiği sorusuna cevap bulamamıştır. Eldeki bilgilerin de bu kimselerin Hitit kültüründe nasıl bir işleve sahip oldukları ile ilgili tam bir resim sunamadığını ifade etmektedir. Kötülükleri uzaklaştırmak için kullanılan koruyucu hayvanlar fikrini ön plana çıkaran Collins, bunun ihtimal dahilinde olsa da kanıtlanabilir durumda olmadığını belirtmiştir. Yine hayvanların kendilerinin başka bir yerde ilişkilendirildiği tanrılar ifade edip etmediği hususunda da, bunun pek olası olmadığını, çünkü ne köpek ne de kurdun, ikonografi ve metinlerde ilişkili bir tanrıya sahip olmadığını belirtmiştir (Collins, 1989, s. 301).

Mouton, hayvan-adamların sosyal statüleri ile ilgili, en azından şimdilik köpek-adamlar ve kurt-adamların yüksek rütbeli karakterlerle, yani *şankunni*-rahipleri ve rahibeleri ile

ilişkilendirildiğini, bu durumun, bu iki hayvan-adam türünün daha yüksek bir statüye sahip olduğunu gösterebileceğini ifade etmektedir. Yine yazar, bazı karakterlerin sadece bir hayvan-adamla ilişkilendirildiğini, erkek göstericiler ve kurt-adamlar, erkek şarkıcılar ve köpek-adamlar, *hazqara*-kadınları ve aslan adamlar gibi örneklerin bu fikri desteklediğini belirtmiştir (Mouton, 2021, s. 82).

Aşağıda Hitit metinlerinde yer alan hayvan-adamlardan söz edilecek olup, onlarla bağlantılı geçen çeşitli metinlerden örnekler verilecek, bu görevlilerin işlevleri ve Hitit dünyasındaki yerleri ile ilgili fikirler öne sürülecektir.

Aslan-adamlar

Hitit metinlerinde “aslan”, UR.MAH ve *walwa*-¹ sözcükleriyle geçmektedir. “Aslan-adamlar” ise ^{LÚ.MEŠ}UR.MAH olarak zikredilmektedir (Ünal, 2016, s. 566; Tischler, 2001, s. 264). Aslan, Hitit dünyasında ve sanatında önemli bir yere sahiptir. Metinlerde aslandan sıkça bahsedilse de aynı durum aslan-adamlar için geçerli değildir. Öyle ki belgelerde aslan-adamlar zayıf bir şekilde tasdik edilmiştir. Zikredildikleri yerlerde de bağlam ya kopuktur ya da tam anlamıyla açıklayıcı değildir. (Collins, 1989, s. 301). Ek olarak çoğunlukla *hazqara*-kadınlarıyla birlikte görülürler.²

KBo 2.8 (ay. III 4-30) numaralı bir kült envanter metninde aslan-adamlara rastlanmaktadır. Bu belgede aslan-adamlar önce şehrin tanrılarını taşımakta, ardından ise meyve toplayıp onları tanrılara sunmaktadır. “*Gece tanrıçası için orak bayramını kutladıklarında, dağın erkekleri x ölçü emmer-buğdayı verirler. Şankunni-rahibi evinden beş somun kalın ekmek (ve) bir kâse bira verir. Şehrin adamları elli somun ekmek ve beş testi bira verdiler. Çiğ ve pişmiş kutsanmış etleri yerleştirirler. Kadın tellal bir şuruhha nesnesi, kurbanlık bir hayvanın bir vücut parçası, üç somun kalın ekmek ve bir kase bira verir. Törenin erkekleri önde yürür. Aslan-adamlar şehrin tanrılarını taşırlar. Hazqara-kadınları arkada yürür. Tanrıçayı çalkalanan havuza taşırlar. Tanrıçayı huwaşi taşının önüne yerleştirirler. Şehrin erkekleri üç somun kalın ekmek ve bir kâse bira verirler. Kadın tellal üç kez bağırır. Şuruhha-nesnesini huwaşi-taşının önüne yerleştirirler. Kadın tellal üç somun kalın ekmek, kurbanlık bir hayvanın bir vücut parçası ve bir mızrak koyar. O gider ... Bir somun kalın ekmeği kırar. Onlar da biranın içine kırarlar. Kadın onları bırakır. Kadın tellal geri döner dönmez, aslan-adamlar ve hazqara-kadınları meyve toplamaya giderler. Kadın tellal geri gelir ve huwaşi-taşının önüne çıkar. Üç kez bağırır. Aslan-adamlar ve hazqara-kadınları meyveleri getirip tanrıçanın önüne koyarlar. Yiyecekler. Genç erkekler taşı kaldırır, ama tanrıça, kadın tellal onu kaldırır. Meyveleri kadınlar alır.*” (Hazebos, 2003, s. 135-140; Mouton, 2021, s. 84).

Aslan-adamlar Lakmišša (KBo 12.65 öy. II 3) ve Amurru (KUB 42.65 ay. 6) gibi çeşitli şehir ve ülkelerle de ilişkilendirilir. Ayrıca Rost’un ifade ettiği “aslan dansı” (KUB 12.62 öy. 11) ile ilgili atıf, bu görevlilerin faaliyetleri için bir kanıt olarak kullanılamaz. Çoğu durumda, aslan-adamlar da diğer katılımcılar ile birlikte varlıkları basitçe zikredilen kimselerdir (Collins, 1989, s. 302).

Leopar-adamlar

Hititçe *paršana*- ve Sumerce PIRİĞ.TUR sözcükleri “leopar, panter” anlamlarını ifade etmektedir. Yine leopar-adam ise, ^{LÚ}*paršana*- ve ^{LÚ}PIRİĞ.TUR kelimeleri ile zikredilmektedir (Pecchioli-Daddi, 1982, s. 252; Ünal, 2016, s. 782; Tischler, 2001, s. 251).

Tanrıça Tetešhapi için düzenlenen bayramlarda leopar-adama rastlanmaktadır. KUB 25.51 numaralı ilgili belgede (öy. I 2-7), leopar-adam ayının bir parçası olarak görülmektedir: “Leopar-

¹ Aslan ve *walwa*- eşitliği için Bkz. Heinrich Otten, Noch einmal hethitisch ‘Löwe’. *Die Welt des Orients* 5/1, 1969, 94-95.

² KUB 44.22 ay. 13, 19; KUB 51.47 öy. 1, 2, KBo 2.8 ay. III 11, 23, 26; KBo 49.188 4.

adam gelir ve *miniya*-adamı (onun) arkasında yürür. O (*miniya*-adamı), tanrının yayını tutar ve o (yay) tanrının önünde adım atar. Bardak taşıyıcı onlara içki verir ve onlar da eğilirler.” (Collins, 1989, s. 303).

Bo 6594 numaralı belge, yine Tanrıça Teteşhapi için düzenlenen bayramlarla ilgilidir. Metinde (öy? I 11), leopar-adam ile avlanma veya avcılık bağlantısı kurulabilmektedir. Öyle ki bu belgede leopar-adamın dağlara doğru kovalandığı bilgisi yer alır: “Leopar-adamı (onlar) dağlara doğru kovalarlar.” (Neü, 1980, s. 99; Collins, 1989, s. 303).

KBo 19.163 numaralı yine Tanrıça Teteşhapi onuruna düzenlenen bayramlarda (öy. I 18-24), leopar-adam çeşitli görevlilerle birlikte zikredilmiştir: “*NIN.DINGIR-rahibesi arzana-evinde gider. İç odaya bağırır. Saray görevlileri hapiya-adamlarının başı, ikinci dereceden hapiya-adamı, asa-adamı, leopar-adam, Tanrıça Teteşhapi'nin rahibi miniya-adamı, hançer yutan adam yerlerini alırlar. Şerhala-adamı durur. Şerha'yı tutar. Dudaklarını devamlı silerler. Hapiya-adamlarının hepsi avluda devamlı otururlar.*” (Kırçıl, 2023, s. 178).

KI.LAM Bayramı ile ilgili bir belgede de leopar-adamdan söz edilmektedir. KBo 30.26 (ay. 2-3) numaralı belge şu şekildedir: “Bir leopar-adam gelir..... o bir giyer.” (CHD, 2002, 203).

Ayı-adamlar

Hitit metinlerinde “ayı” *hartagga*- sözcüğü ile ifade edilir. “Ayı-adam” ise ^{LÜ}*hartagga* olarak zikredilmektedir (Ünal, 2016, s. 169; Pecchioli-Daddi, 1982, s. 233; Tischler, 2001, s. 44). Ayı-adamlar, aslan-adam ve leopar-adamlara nazaran daha net bir şekilde belgelere kaydedilmiştir.

KBo 17.43 numaralı belge KI.LAM Bayramı ile ilgilidir. Metinde, ayı-adamların “ayak silmek”, “dans etmek”, “tencereye kurban eti atmak” gibi çeşitli görevleri yerine getirdiği zikredilmektedir: “*Ayı-adam eğlendiricilerin ayaklarını bir şerha-beziyle siler. Sonra dans eder. Sonra tekrar aynısını yapar. Tencereye uzanır. Bir vücut parçasını (yani kurban etinden bir parça) çıkarır ve tekrar tencereye atar. Sonra kaçar. Bir hapiya-adam ve (başka) ayı-adam peşinden gider.*” (Neü, 1980, s. 105; Collins, 1989, s. 308).

KBo 7.37 öy. 3-14) numaralı belge Zippalanda kenti ve Daha Dağı ile ilgili bayramları içerir. Bu belgede, hem kurt-adamdan hem de ayı-adamdan söz edilmektedir. Metinde, Kurt-adam ve ayı-adamın hem insan hem de hayvan kılığında olduğu açıktır. Kurt-adam bir insan gibi ekmek kırarken, ayı-adam da koyun taşımaktadır. Ancak yine bir hayvan gibi, kurt-adam koyunları gütmektedir. Ayı-adam ise kadın bir okçu tarafından vurulmaktadır. Bu ikili özelliklerin açıkça belirtilmesi bakımından ilgili belge önemli bir kayıttır: “*Kurt-adamlar ve hamina-adamı kalın ekmek somunları kırar. Bir şankunni-rahibi onların önünde bir somun tunik-ekmeği kırar, (yani) altı somun tunik ekmeği kırar. Onlara ... ve ek olarak altı somun tunik-ekmeği kırar. Onları kurt-adamlara geri verir. Onlar (yani kurt-adamlar ve hamina-adamı) kalın ekmek somunlarını kırarken, aşçılar koyunları keser ve onları gölete atarlar. Öküzleri keserler ve onlar (yani öküzler) göletin üzerinde yatarlar. Ayı-adam gölete gider. İki koyun taşır ve göletin içinde durur. Kupa taşıyıcısı hamina-adamına bir işkaruh-kasesi 'bira-şarap' verir ve hamina-adamı bunu krala uzatır. Kral elini uzaktan ona doğru uzatır ve hamina-adamı üç kez libasyon yapar. Bir kez de gölette libasyon yapar. Hamina-adamı işkaruh-kasesini geri verir. Kurt-adamlar gölete fazladan koyun götürürler ve koyunları ayı-adama verirler. Ayı-adam koyunları göletin suyuna götürür ve gözlerine vurur. Koyunları ayı-adamdan alırlar ve tüm kurt-adamlar gölete giderler. Koyunları göletten çıkarırlar. Bir kadın okçu ayı-adama bir kez okla ateş eder ve onu iskalar, sonra ikinci kez ateş eder ve onu vurur. Adam “awaiya awaiya” diye bağırır. Hamina-adamı zau-kabını şankunni-rahibinin elinden alır. O (yani şankunni-rahibi) gölete gittiğinde, ayı-adam geri döner ve hamina-adamı zau-kabını ona geri verir, böylece o (yani ayı-adam) onu şankunni-*

rahibine verir. Kurt-adamlar koyunu göletten yukarı sürüklerler.” (de Martino, 2001, s. 75-76; Mouton, 2021, s. 86).

Kurt-adamlar

Hititçe belgelerde “kurt” Sumerce UR.BAR.RA sözcüğüyle ifade edilmiş olup, Hititçesi *ulipana-* kelimesidir. “Kurt-adam” ise ^{LU}UR.BAR.RA sözcüğüyle belgelerde zikredilmiştir (Ünal, 2016, s. 775 ; Tischler, 2001, s. 264). Metinlerde kurt-adamlar dans etmek, koşmak, ileriye doğru atlamak, önde yürümek, hayvanları kesip kurban etmek, çömelmek ve diğer görevli kimselere sunuları vermek gibi eylemlerden sorumlu kimselerdir. Bu görevlilere çeşitli müzik ve şarkılarla eşlik edilmiştir (Çilingir-Cesur, 2021, s. 481). Kurt-adamlar, hayvan-adamlar arasında en iyi şekilde doğrulanmış olanlardır. Ancak onların işleviyle ilgili olağandışı çok az şey ortaya konulmaktadır (Collins, 1989, s. 304).

KBo 23.97 numaralı belge, yine Titiwatti onuruna düzenlenen bayramlarla ilgilidir. Metinde (öy. I 5-18) kurt-adamların tanrının önünde dans ettiği ve KAR.KID-kadınlarının önünde yürüdüğü görülür: “*Bir kurt adam bir domuzun hulhuli-gövde parçasını [getirdiğinde], onu Titiwatti tanrısının şankunni-rahibine verir, böylece Titiwatti'nin şankunni-rahibi onu sunağın üzerine, tanrının önüne koyar. Ardından, iki kurt-adam tanrının önünde dans eder ve KAR.KID-kadınları tanrının önünde dans eder. KAR.KID-kadınlarının başı Titiwatti'nin şankunni-rahibesinin önüne gider ve dans ederler. Onlar dans etmeyi bitirirken, Titiwatti'nin kutsanmış bir kızı kırmızı bir giysi taşır [...] ve [...] ile kırmızı giysinin üstüne konur. O (yani kutsanmış kız) önlerinden gider, [oysa] Titiwatti'nin şankunni-rahibesi, KAR.KID-kadınlarının başı ve KAR.KID-kadınları arkalarından yürür. İki kurt-adam onların önünde yürür. Onlar (yani KAR.KID-kadınları) onları (yani kurt-adamları) önlerinden kovalarlar. Geçit evine varırlar.”* (Taggar-Cohen, 2006, s. 317-319; Pecchioli-Daddi, 1992, s. 103; Collins, 2006, s. 163).

KBo 10.33 numaralı belge KILAM Bayramı ile ilgilidir. Metnin ilgili kısmı (öy. I 2-7) şu şekildedir: “*Onlar waraşuwar'ı koydular. Kral kupayı geri aldığında, kurt-adamlar waraşuwar'ı bırakır ve çömelirler. Kupaları taşıdıklarında, kurt-adamlara ekmek payları verirler.*” (Singer, 1984, s. 84; Mouton, 2021, s. 80).

Yine KILAM Bayramı ile ilgili KBo 16.68 numaralı belgede (ay. IV 13-14) kurt-adamların bronz kemerlere sahip olduğu görülmektedir: “*On ..., ... şehrinin kurt-adamlarının bronz kemerleri.*” (Singer, 1984, s. 113; Mouton, 2021, s. 80).

Mouton, bronz kemerin kesinlikle prestijli bir eşya olduğunu, dolayısıyla bu durumun kurt-adamların sosyal skalada çok da aşağı olmadıklarını gösterdiğini ifade etmektedir. Ayrıca kurt-adamların bu belgede bir şehir ismiyle ilişkilendirildiğini ve bunun da bir kült töreni sırasında bu kimselerin bir şehri temsil ettiğinin göstergesi olduğunu belirtmiştir (Mouton, 2021, s. 80).

Yukarıdaki belgede kurt-adamların hangi şehirden olduğu belli olmasa da KILAM Bayramının bir başka kısmında (KBo 25.12 ay. III 30) “*Ankuwa şehrinin kurt-adamları*” tabiri geçmektedir. Sir Gavaz konuyla ilgili olarak, bu metin yerlerinin KILAM Bayramının Ankuwa’da kutlandığına dair bir sonuç çıkarılması konusunda yetersiz olduğunu, çeşitli şehirlerden vekilhaçlarının Hattuša’ya gelerek KILAM Bayramı kutlamalarına katıldığını, Ankuwa şehrinin kurt-adamları ifadesinde ise, Ankuwa’dan Hattuša’ya ritüel amaçlı gelen ve kutlamalarda çeşitli görevli olan kimselerden söz edildiğini belirtmiştir (Sir-Gavaz, 2021, s. 89).

Kurt-adamların kutsal bir alana girdiğini gösteren ve koruyucu tanrılar için düzenlenen bayram ritüellerini içeren Bo 5583 numaralı belgenin ilgili kısmı (1-6) şu şekildedir: “*Kral gider ve kutsal av torbası tapınağının önüne varır. Kurt adamlar kutsal av torbası tapınağına girerler.*” (Mouton, 2021, s. 83).

Hattice sözlerle bayram ritüelini içeren bir belgede, ritüel esnasında kurt-adamların çömeldiğini gösteren KUB 28.95 (öy. III 2-7) numaralı belge şu şekildedir: “*Hokkabazlar 'ahā'*

diye bağırır; lirleri getirirler. Onlar [...] ve giderler. Kurt-adamlar ocağın önüne giderler; yerlerini alırlar (ve) çömelirler.” (Mouton, 2021, s. 83-84).

Arinna'nın Güneş Tanrıçası için düzenlenen bir kış bayramında, ayin esnasında görev alan kurt-adamlara rastlanır. KUB 10.28 (öy. I 4-9) numaralı belgenin ilgili kısmı şu şekildedir: “Aşçuların başı kurt adamlardan önce gider. Ocağa bir kez giderler ve sonra ayrılırlar. Kapı evinin sağında yerlerini alırlar.” (Archi, 1975, s. 80; Mouton, 2021, s. 84).

Bir bayram ritüeli fragmanında kurt-adam dahil görevli kimselerin sıralanışı ve düzeni görülmektedir. Bahsi geçen KUB 57.77 numaralı (1-8) belgenin ilgili kısmı şu şekildedir: “Aşçular (ve) koyunlar aşağı iner. On beş kurt-adam (ve) on beş KAR.KID-kadın. Bir kurt adam, bir KAR.KID-kadın, sonra bir kurt adam, [bir KA]R.KID-kadın. Hepsi (bu şekilde) sıralanır. [Aşçuların başı önde gider. [a]rkami ve galgalturi müzik aletleri.” (Mouton, 2021, s. 84).

KBo 10.31 numaralı KI.LAM Bayramına ait bir belge, erzak listesini içermektedir. Çeşitli şehirlerin görevlileri ve bazı görevliler ile kurt adamlar da anılır (öy. III, 4-10): “Onbeş koyun Ankullalı adamlar, beş koyun NIN.DINGIR rahibesi, hapiya-adamları beş koyun zinhuri-adamları beş koyun kurt adamlar altı koyun Tiššaruliyalı-adamlar iki koyun asa adamları iki koyun Anunuwalı adamlar.” (Arıkan, 2002, s. 50).

Yine KI.LAM Bayramında (KUB 2.3 ay. V 30-38), yukarıdaki belgede yer aldığı gibi, kurt-adamların diğer görevlilerle birlikte bir düzen içerisinde sıralandığı görülmektedir: “Kral (ve) kraliçe mızrağın kapısına vardıklarında, [kral] arabasındadır. hapiya adamları, kurt adamları zinhuri adamları [nanankalta-] arabasının solunda, (kapının) geçidinde [yerlerini] alırlar.” (Singer, 1984, s. 69; Mouton, 2021, s. 84).

KUB 10.28 ii 1-14 (CTH 598) Arinna'nın Güneş Tanrıçası için düzenlenen bir kış bayramında (KUB 10.28 öy. II 1-14), kurt-adamların da görev aldığı görülür: “Tanrıça Mezzulla'nın koyunları gider; hokkabaz 'ahā' diye seslenir. Tanrı Hulla'nın koyunları gider; eğlendirici 'ahā' diye seslenir. Koyunlar toplandıktan sonra, aşçuların şefi kattakurant kapları dolusu şarap sunar. Aşçuların şefi kurt adamlardan önce gider; Yazı tahtaları üzerindeki kâtiplerin şefi ve demircilerin şefi bir güneş diski tutar. Saray görevlilerinin ellerinde sehpa vardır. (Hepsi) yürür.” (Mouton, 2021, s. 84).

KBo 16.71 (öy. 5-11) numaralı, Zippalanda kenti ve Daha Dağı ile ilgili bayramları içeren belgede, çeşitli şehirlerden olan kurt-adamların adaklar dağıttığı görülmektedir. “Hapiya-adamları ve kurt-adamlar domuz kestiklerinde, Şalampa şehrinin hapiya-adamları ve kurt-adamları hamina-adamına bir domuz verirler; Katapa şehrinin hapiya-adamları ve kurt-adamları hamina-adamına bir domuz verirler; Kartapaha şehrinin hapiya-adamları ve kurt-adamları hamina-adamına bir domuz verirler. Hapiya-adamlar ve kurt-adamlar göletin üzerinde kestikleri öküzlerin her birinin bir parçasını hamina-adama verirler.” (Popko, 1994, s. 100-103; Mouton, 2021, s. 85).

Köpek-adamlar

Hitit metinlerinde “köpek” sözcüğü UR.GI₇ ile ifade edilirken L^UUR.GI₇ ise “köpek-adam” ve “avcı” anlamlarına gelmektedir (Ünal, 2016, s. 566; Pecchioli-Daddi, 1982, s. 376; Tischler, 2001, s. 264). Belgelerde köpek-adamların birçok görevi bulunmaktadır. Tüm bunlara ek olarak krala hediyeler veren köpek-adamlar bir de hediye alan taraf olarak önemli kimseler olarak kaydedilmişlerdir. Aşağıda köpek-adamları içeren çeşitli metinlerden örnekler verilecektir.

KBo 12.126 numaralı belge, Arzawalı kadın Allı ritüeli ile ilgilidir. Metnin ilgili kısmında (öy I. 27-30) köpek-adamdan bir avcı gibi söz edilmiştir: “Elin Güneş Tanrısı ve köpek-adam, adamın önündedir. Yayı, onun için hazırdır ve okları, onun için hazırdır ve köpeği için köpek ekmeği vardır. Atları için yem ve insanlar için kilden figürler olsun! Ve yaşlı kadın onları yere koyar.” (Jakop-Rose, 1972, s. 24-25; Collins, 1989, s. 309).

KUB 24.9 numaralı belge, yukarıdaki belge gibi Arzawalı kadın Allı ritüeli ilgili ilgilidir. Belgenin ilgili kısmında (öy. II 48-51) köpek-adamın ritüelin bir parçası olup, büyüü büyüü kimseye verme fonksiyonu üstlendiği görülmektedir: “İkinci gün hava aydınlandığında, sepeti yatağın altından alır, kişinin üzerinde sallar ve şöyle söyler: “(Sen) Ey köpek-adam, bu büyüü, büyülenmiş kişiye geri ver!” (Hoffner, 1972, s. 84-85; Jakop-Rost, 1972, s. 38-39; Collins, 1989, s. 310-311; Mouton (Ed.), 2010).

Koruyucu tanrıların av çantasının yenilenmesi ile ilgili belgede (KUB 55.43 öy. II 6-12), köpek-adamların bir köpek gibi havladığı görülür: “Daha sonra o (yani kral) Hattuşa şehrinin koruyucu tanrısı onuruna ayakta içki içer. Şarkıcılar şarkı söyler; köpek adamlar havlar. Bir somun takarmu ekmeği kırar. Sonra onu tanrı için sıraya dizilmiş olanların üzerine koyarlar. Süpürürler. Zithariya'nın onuruna ayakta içki içerler. Şarkıcılar şarkı söyler; köpek adamlar havlar. Bir somun takarmu ekmeği kırar. Sonra onu tanrı için sıralanmış olanların üzerine koyarlar.” (McMahon, 1991, s. 146-147; Groddek, 2002, s. 74-75).

Köpek-adamlardan bahseden bayram parçalarında (KUB 10.65 ay. IV 4-6), köpek-adamın bronz mızrağı ve hatwaya-adamına ait asayı tuttuğu görülür. Burada geçen *ittalwant-* sözcüğünün anlamı bilinmemektedir: “*İttalwant-* köpek-adam bronz mızrağını ve hatwaya adamın asasını tutar.” (Mouton, 2021, s. 80).

KUB 10.25 numaralı (ay. VI 3-21) KI.LAM Bayramında, köpek-adamlara bir *adupli-*giysisi verildiği ve daha sonra bunun krala sunulduğu görülür. Ek olarak bu belgede diğer hayvan-adamlardan farklı olarak “köpek-adamların başı” tabirine rastlanır: “Daha sonra bakırdan yapılmış av çantaları dağa gider. Tanrıların hayvanları, yani gümüş bir leopar, altın bir aslan, gümüş bir yaban domuzu, lapis-lazuli'den bir yaban domuzu ve gümüş bir ayı gelir. Geyiklerin yanında yerlerini alırlar. Önemli köpek-adamlara bir *adupli-*giysisi verirler; bunu krala sunarlar ve onları oturturlar. Daha sonra koruyucu tanrının müzisyenleri lir çalarlar. Anunuwa şehrinin adamları onlarla birlikte yürür. Mâri mızraklarını vururlar ve şarkı söylerler. Daha sonra eğlendiriciler gelir. Onlar [...] ve dans ederler. Daha sonra [...] gelir. Köpek-adamların başının önüne gider.” (Singer, 1984, s. 52-53; Miller, 2006, s. 241; Mouton, 2021, s. 81-82).

Koruyucu tanrılar için düzenlenen bayram ritüellerini içeren KUB 9.17 (öy. I 5-18) numaralı belgede, bir nesnenin köpek-adamlara verildiği ve köpek-adamların bir ekmeği yediği görülür: “Berberlerin koruyucu tanrının tapınağından gümüş/altın bir tapişana-kabı içinde getirdikleri ...'yi üç kez içmeleri için köpek adamlara verirler. Tanrının önünde tuttıkları ...'yi üç kez içmeleri için berberlere verirler ve sonra berberler arkalarını dönerler. Koruyucu tanrının tapınağından bir kalın ekmeği okuyucuya verirler ve sonra o da geri döner. O (kral), yola koyulur. Hokkabazlar onu takip eder. Taurişa'ya varır ve Taurişa'nın ve Kalimma'nın koruyucu tanrısı (onuruna) içer. Sonra (tekrar) yola koyulur. Önce Taurişa korusu gelir. Korunun adamı elinde *wîta-*ekmeği ve *ünaganant-*ekmeğini tutar ve bağırır. *şankunni-*rahibi onu (yani ekmeği) ondan alır ve kırar. Korunun Fırtına Tanrısı'nın onuruna içer ve köpek adamlar dönüş yolunda onu [yani *şankunni-*rahibi tarafından kırılan ekmeği] yerler.” (McMahon, 1991, s. 220-221).

AN.TAH.ŞUM Bayramı ile ilgili KBo 4.13 numaralı belgede (ay. V 39-40), köpek-adamların şarkı söylediği görülmektedir: “Kral (ve) kraliçe dışarıda otururken koruyucu tanrının (onuruna) içki içerler. Köpek-adamlar pencerenin arkasında şarkı söylerler. O (yani kral?) kalın bir somun ekmeği kırar.” (McMahon, 1991, s. 264; Masalcı-Şahin, 2020, s. 194).

Yine AN.TAH.ŞUM Bayramı ile ilgili KBo 19.128 (ay. IV 47-53) numaralı belgede, köpek-adamlar şarkı söylemektedir: “Kral (ve) kraliçe dışarıda otururken koruyucu tanrının (onuruna) bir geyik ritonundan içerler. Halliyari-şarkıcıları büyük lirler çalarlar. Kadeh taşıyıcı dışarıya bir somun tatlı ekmeği verir. Köpek-adamlar pencerenin arkasında şarkı söylerler.” (Ottén, 1971, s. 12-13; Mouton, 2021, s. 85).

AN.TAH.ŞUM Bayramı ile ilgili bir başka belgede (KBo 4.13 ay. VI 5-8) bu kez köpek-adamlar havlamaktadır: “Kral (ve) kraliçe ayakta dururken, NIN.DINGIR rahibesinin tanrısı

Zithariya'nın onuruna içki içerler. Kral kokuyu (koklarken) içer. Büyük lirler çalar; köpek adamlar havlar. Bir somun kalın ekme kırırlar." (Mouton, 2021, s. 85).

AN.TAH.ŞUM Bayramının 16. Gününde olan ve Zababa tapınağındaki ayinleri içeren bir belgede (KUB 25.1 öy. III 43-47), köpek-adamlar tarafından krala getirdiği hediyeler zikredilmiştir: *"Kraliyet muhafızlarının başı içeri girer ve krala köpek adamların hediyesini, yani giyecek bir şey, ısırarak bir somun ekme, verilecek gümüş (ve) altınları bildirir."* (Badali ve Zinko, 1989, s. 53; Neu, 1974, s. 115, Mouton, 2021, s. 85).

Aylık bayramları içeren bir belgede de (KBo 17.88 öy. II 21-24), köpek-adamlar tarafından sunulmak üzere hazır olan hediyelerden söz edilir: *"Eğer köpek-adamların hediyesi hazırsa, (yani) gök gürültüsünün ekmeği hazırsa, onu sunarlar. Ancak, eğer hazır değilse, sunmazlar."* (Klinger, 1996, s. 308-309; Mouton, 2021, s. 85).

Çeşitli bayramları kutlamak için kehanetler isimli bir belgede (KUB 22.27 ay. IV 14-20), köpek-adamların çeşitli hayvanları güttüğü görülür: *"Daha sonra, Zithariya tanrısı, Güneşim (yani Büyük Kral) ile birlikte gider. Güneşim Hattuşa'ya gelir gelmez, Güneşim şehre hangi gün giderse gitsin, av torbası tapınağında bir festival düzenlenir. Köpek adamlar dört besili öküz (ve) dört koyun güderler. Bu, tüm topraklardan gelen bir haraçtır. Av torbası tapınağından da bir besili öküz (ve) üç koyun sürerler. Bunlar av torbası tapınağının sunu malzemeleridir. (Bu festivali) üç gün boyunca kutlarlar."* (McMahon, 1991, s. 265; Mouton, 2021, s. 85).

Koruyucu tanrının av çantasının yenilenmesi ile ilgili bir belgede (KBo 13.179 6-16), köpek-adamların bir tekeyi öldürdüğü, onun derisini dericilere verdiği ve dericilerin de ondan yani deriden yeni av çantaları yaptığı zikredilmiştir: *"Bir tekeyi sürerler, sonra onu yıkarlar. (Zemini) süpürürler ve sonra onu sarayın binalarına serpiştirirler. Köpek-adamlar tekeyi aynı şekilde öldürürler. Tekenin postunu kimseye vermezler. Deriyi dericilere verirler, böylece dericiler ondan yeni av çantaları yaparlar."* (McMahon, 1991, s. 165-166).

SONUÇ

Hitit dünyasında hayvan-adamlar diye sözü edilen ve "aslan-adamlar", "leopar-adamlar", "ayı-adamlar", "kurt-adamlar" ve "köpek-adamlar" ile temsil edilen bir dizi kimse, çeşitli dinsel törenlerde görevlendirilmiş ve kendilerine has özellikleri olan kişilerdir. Bu kimseler, tören esnasında, en az diğer görevliler kadar önemlidir ve çeşitli sorumlulukları yerine getirmektedir. Buradaki temel amaç, dinsel törenin kurallara uygun şekilde ilerlemesini sağlamaktır. Hititler gibi dinsel törenlere önem veren bir kültür topluluğu düşünüldüğünde, her ayrıntıya dikkat edilmiş olması ve görevli kimselerin özenle seçilip, görevlerini yerine getirmeleri hususunda gerekli düzenlemelerin yapılmış olması akla yatkın bir düşüncedir.

Öncelikle Hitit metinlerinde "hayvan-adamlar" diye bir tabirin kayıtlara geçmediğini belirtmek gerekir. Ancak çeşitli hayvan isimleriyle anılan bu kimselere tarafımızca genel olarak "hayvan-adamlar" ifadesi uygun görülmüştür. Bu görevlilerin önemi ve amacı hakkında eldeki veriler yetersizdir. Ancak bir gözlem yapıldığında, bu kişilerin yaygın bir fenomen olduğu fikri öne sürülebilir. Her şeyden önce bu kimseler Hititlerin merkezi olan Hattuşa ile sınırlı değillerdir. Kayıtlar incelendiğinde farklı şehirlerden gelmiş olan ve çeşitli hayvanları temsil eden kimselerin olduğu görülmektedir.

Hayvan-adamların her biri tek tek ele alındığında, özellikle köpek-adamlar ve kurt-adamlarla ilgili verilerin diğerlerine nazaran daha çok olduğu gözlemlenebilir. Buna ek olarak, hayvan-adamların aynı bağlamda bir arada olmadığı da söylenebilir. Kısacası her hayvan-adamın görevi ve işlevi birbirlerinden farklıdır. Bazı benzerliklere sahip oldukları gözlemlense de örneğin köpek-adamlar "şarkı söylemek", "havlama", "hediyeler sunmak" gibi özelliklere sahipken; onların "dans etmek" ve "koşmak" gibi işlevleri yapmadığı görülmektedir. Yine kurt-adamlar "dans etmek" ve "koşmak" gibi işlevleri yaparken "şarkı söylemek" ve "hediye sunmak" gibi görevlerde yer almamışlardır. Hayvan-adamların aralarında yaptıkları görev bakımından ufak

benzerlikler olsa da temelde birbirlerinden farklı görevleri yerine getirmişlerdir. Kimi zaman da bir hayvan-adama hem insan hem de hayvanların sahip olabileceği özellikler yüklenmiştir.

Hayvan-adamlar tabiriyle çeşitli ritüellerde yer alan kimselerin, en azından diğer görevliler gibi çeşitli görevleri olduğu açıktır. Bu kimseler, yaptıkları görevlerden de anlaşılacağı gibi, kimi zaman bir hayvan tarafından gerçekleştirilebilecek eylemleri yerine getirmektedir. Bayram, ayın, ritüel gibi dinsel uygulamalarda şüphesiz direkt olarak canlı bir hayvanın kullanılması akla yatkın gözükmemektedir. Öncelikle vahşi hayvan statüsünde bulunan hayvanların, uygulama esnasında yer alması da mümkün değildir. Bunun dışında örneğin bir köpeğin dinsel uygulamada yer alması daha mümkün gibi gözükse de, onun tam istenen anda havlamasını sağlamak veya ilgili görevi yerine getirmesini beklemek da akla yatkın gözükmemektedir.

Hayvanları temsilen dinsel uygulamalarda görev alan kimselerin ne tür kıyafetler giydiği veya bir hayvan maskesi takıp takmadığı hususunda da bir netlik yoktur. Yine bu kimselerin hayvan postu giyerek ayinlerde yer aldığı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Hayvan-adamların bir hayvan postu giydiği veya temsilen hayvan maskesi taktığı ile ilgili fikirler bir tahminden öteye gitmemektedir. İkonografide de bu durumu yansıtabilecek yeterli bir kanıt yoktur. Ancak akla yatkın olan durum, bu kimseleri diğer görevlilerden ayıran ve sözü edilen hayvanı temsil ettiğini gösteren bir kanıt olması gerektiğidir. Yine dinsel uygulamalarda neden bir hayvana veya onu temsil eden birine ihtiyaç duyulduğu da netlik kazanmamış bir sorudur. Örneğin “havlamak”, “dağa gitmek”, “biri tarafından vurulmak” gibi hayvanlara özgü şeylerin yer aldığı uygulamalarda, normal bir görevli tarafından yerine getirilebilecek “çömelmek”, “kurban sunmak”, “şarkı söylemek”, “bir şey taşımak”, “yürümek” vb. birçok görev hayvan kılığına girdiği düşünülen kimselere verilmiştir. Burada o dinsel uygulamaya renk katmak, doğanın sadece insana ait olmadığını göstermek, tanrının insanı görevlendirdiği gibi hayvanları da görevlendirebileceğini vurgulamak gibi fikirler tüm bunlara cevap olabilir. Öyle ki, çeşitli mitlerde tanrı tarafından görevlendirilen arı, kartal vb. gibi hayvanlar bilinmektedir.

Kelime anlamı olarak olumsuz bir yargıyı çağırırsa da yani bir kimseye hayvan özellikleri yüklenerek o kimse toplumsal anlamda düşük bir seviyede gibi gözükse de, Hititlerde bu durum tam aksi bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, hayvan-adamlar çeşitli ritüellerde ve bayramlarda görevli seçilmiş kimselerdir. Bu görevi yerine getiren kişiler, belki de normalde ulaşamayacakları yerlere uzanabilmekte ve Hitit dünyasında önemli bir yeri olan dinsel ayinlerde görev alabilmektedir. Kısacası kişiye böyle bir fonksiyon yüklenmesi onu alçaltmaktan ziyade yücelten bir durumdur. Ayinlerde birçok fonksiyon yüklenen ve ayinin temel parçalarından birisi olan hayvan adamlar bu açıdan önemli birer karakter olarak görülmektedir. Yine bu kimseler kimi zaman tapınağa kimi zaman da krala ulaşabilecek kadar önem verilen görevleri yerine getirmektedir. Muhtemelen dinsel tören esnasında gerçek bir hayvanın o görevleri yerine getiremeyeceği düşünülmüş ve böyle bir çözüm yoluna gidilmiştir. Köpek gibi havlayan, kurt gibi hayvan güden ve çeşitli eylemler yapan hayvan adamlar farklı özgün birer kişilik olarak Hitit kültüründeki yerlerini almışlardır.

Etik Beyan

“*Hitit Kültüründe Hayvan-Adamlar*” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kurulları Yayın Etiği Komitesinin (Committee on Publication Ethics-COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest.

Financial Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Archi, A. (1975). Il Culto del Focolare Presso Gli Ittita. *SMEA* 16, 77-87.

Arıkan, Y. (2002). Hitit Metinlerinde Geçen ^{MUNUS}zintuhi- ve ^{LÚ}zinhuri- Görevlileri, *Archivum Anatolicum* 5, 11-51.

Badali, E.-Zinko, C. (1989). *Der 16. Tag des AN.TAH.ŠUM Fest: Text, Übersetzung, Kommentar, Glossar*, Scintia 20, Innsbruck: Scientia.

Collins, B. J. (1989). *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts*. Ann Arbor: UMI Dissertation Services.

Collins, B. J. (2002). *Animals in the Religion of Ancient Anatolia*. B. J. Collins (Ed.), *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, (ss. 309-332), Leiden: Brill.

Collins, B. J. (2006). Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in Its Eastern Mediterranean Context, *JANER* 6, 155-188.

Çilingir Cesur, S. (2021). Hitit Kültüründe Kurt ve Kurt Adamlar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 36/2, 465-496.

de Martino, S. (2001). A Fragment of a Festival of Old Hittite Tradition. *Kulturgeschichte Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, (ss. 73-80), T. Richter, D. Prechel, J. Klinger (Eds.), Wiesbaden: Saarbrücker Druckerei und Verlag.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*, A. Berktaş (çev.), İstanbul: Kabalcı.

Ertem, H. (1965). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Groddek, D. (2002). *Hethitische Texte in Transkription KUB 55, DBH 4*, Dresden: Verlag der TU Dresden.

Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden: Brill.

Hazenbos, J. (2003). *The Organization of the Anatolian Local Cults during the Thirteenth Century B.C. An Appraisal of the Hittite Cult Inventories*. Leiden: Brill.

hethiter.net/: CTH 402 (INTR 2016-03-23). (2010). A. Mouton (Ed.), (Portal Mainz).

Hodder, I. (2013). *Sembolik ve Yapısal Arkeoloji*. C. Renfrew-P. Bahn (Ed.), S. Somuncuoğlu (çev.) *Arkeoloji. Anahtar Kavramlar*, (ss. 234-239), İstanbul: İletişim Yayınevi.

Hoffner, H. A. (1972). Note On Texts and Fragments (62), *JCS* 24, 84-86.

Jakob-Rose, L. (1966). Ze einigen hethitischen Kultfunktionaren. *Orientalia Nova Series (OR)*, 35, 417-422.

Jakob-Rose, L. (1972). *Das Ritual der Malli aus Arzawa gegen Behexung (KUB XXIV 9+)*. Heidelberg: Carl Winter.

Kırçıl, Z. N. (2023). *Hititçe Çiviyazılı Kaynaklara Göre Teteşhapi ve Kültü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Klinger, J. (1996). *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*. StBoT 37, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Masalıcı-Şahin, G. (2020). *Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

McMahon, G.(1991). *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.

Miller, J. L. (2006). Joins and Duplicates among the Boğazköy Tablets (1-10), *Zeitschrift für Assyriologie* 96, 235-241.

Mouton, A. (2021). *Dog-man, Bear-man, and the Others: Men Acting as Animals in Hittite Festival Texts*. L. Recht-C. Tsouparopoulou (Ed.). *Fierce Lions, Angry Mice and Fat-tailed Sheep: Animal Encounters in the Ancient Near East*, (ss. 79-94) Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Mouton, A. (ed.), hethiter.net/: CTH 402 (INTR 2016-03-23), 2010 (Portal Mainz).

Neu, E. (1980). *Althethitische ritualtexte in Umschrift*, StBoT 25, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Neu, E. (1974). *Der Anitta-Text*, StBoT 18, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Otten, H. (1971). *Ein Hethitisches Festrival (KBo XIX 128)*, StBoT 13. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Pecchioli-Daddi, F. (1982). *Mestieri, Professioni e Dignita Nell'Anatolia Ittita*, Roma: Edizioni Dell'ateneo.

Pecchioli-Daddi, F. (1992). Osservazioni su alcuni teonimi hattici. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, H. Otten, H. Ertem, E. Akurgal, A. Süel (Eds.), (ss. 97-108), Ankara: Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Popko, M. (1994). *Zippalanda: Ein Kulzentrum im Hethitischen Kleinasien*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Singer, I. (1984). *The Hittite KILAM Festival*. StBoT 28, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Sir-Gavaz, Ö. (2012). *Hitit Krallarının Kült Gezileri: Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*. Çorum: Tekofset.

Taggar-Cohen, A. (2006). *Hittite Priesthood*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. (2002), Vol. Ş/1, G. Güterbock, Harry A. Hoffner, Theo P. J. van den Hout (Eds.), Chicago.

Tischler, J. (2001). *Hethitisches Handwörterbuch*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft.

Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Ünal, A. (2019). *Büyük Şölen: Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Yiğit, T. (2002). Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban. *Belleten*, 66/247, 765-788.